

Tudományos és/vagy hatalmi kérdés? A kulturális javak meghatározásának diskurzuselméleti megközelítése¹

dr. Virág Attila²

Bevezetés, avagy a dilemma kontúrjai

A kulturális javakról, egészen pontosabban a kulturális örökség védelméről Magyarországon a 2001. évi LXIV. törvény rendelkezik. Ennek hatálya kiterjed a kulturális örökség elemeire, valamint az ezekkel kapcsolatos minden tevékenységre, személyre és szervezetre.³ A kulturális örökség a jelzett törvény értelmében a nemzet egészének közös szellemi értékeit hordozza.⁴

A 2001. évi LXIV. törvény 7. § 10. pontja⁵ alapján a kulturális javak⁶ alatt a következőt értjük: „Az élettelen és élő természet keletkezésének, fejlődésének, az emberiség, a magyar nemzet, Magyarország történelmének *kiemelkedő és jellemző* tárgyi, képi, hangrögzített, írásos emlékei és egyéb *bizonyítékai* - az ingatlanok kivételével -, valamint a *művészeti alkotások*.” A törvény további részében az ekképpen definiált kulturális örökség védelmének törvényi keretei kerülnek részletezésre a hatósági feladatokkal (régészeti örökség-, műemlék-, emlékhely védelem, a kulturális javak védelmére vonatkozó rendelkezések, a kiemelt nemzeti emlékhelyekre vonatkozó különleges szabályok stb.).

A kulturális javak definíciója nyomán adódik egy megkerülhetetlen dilemma: Vajon mi számít és számíthat *kiemelkedőnek* és *jellemzőnek*, ami alapján megismerszik a kulturális jószág? Mi vagy ki bizonyíthatja vagy bizonygathatja legitim módon az ún. kulturális javakról, hogy azok éppen azok, amik? Milyen eljárásrend, metódus, tekintély stb. dönt például egy művészeti alkotás művészi jellegéről, egy tárgyi, egy képi, egy hangrögzített, egy írásos emlékről és egyéb „bizonyítékokról”, hogy az beletartozik a törvény szerinti definícióba?

A dilemma lényege: Tudomány és hatalom a kulturális javak megítélésében

A probléma több aspektusból is megközelíthető, de lényegét tekintve politikai, tehát hatalmi természetű. Vagyis a dilemma leegyszerűsíthető arra a kérdésre, hogy ki vagy kik határoznak,

¹ A tanulmány a Blue Shield, a kulturális javak védelméről szóló szervezet pályázati kiírása nyomán született.

² Budapesti Corvinus Egyetem, Vállalkozásfejlesztési Intézet

³ A kulturális örökség e törvény szerinti védelme nem érinti az annak elemein más jogszabályok alapján fennálló védettséget. Lásd. a törvény 2. §-át.

⁴ 2001. évi LXIV. törvény 4. § (1)

⁵ 2015. január 1-től hatályos része. Megállapította: 2014. évi CVI. törvény 22. §.

⁶ A 2001. évi LXIV. törvény külön definiálja a „kulturális javakat” és a „kulturális örökség elemeit”. Utóbbinak része az előbbi. Emellett beletartoznak „a régészeti örökség, a hadtörténeti örökség régészeti módszerekkel kutatható elemei, a műemléki értékek, a nemzeti emlékhely, a kiemelt nemzeti emlékhely és annak 61/I. § (3a) bekezdése szerinti településkép-védelmi környezete.” A tanulmányban az egyszerűség kedvéért a két fogalmat szinonimaként fogom használni.

ki vagy kik határozhatnak a kulturális örökség egyes elemeiről. Mindaddig, amíg egy jószág esetében elmarad az a (valamiképpen előálló) meggyőzés, az a meggyőződés, ami annak kulturális jellegét igazolja, addig végső soron még egy potens kulturális jószág-jelölt sem tekinthető kulturális józágnak, így annak védelme is megkérdőjelezhető az ominózus törvényi keretek között.

Mit jelent ez a kulturális javak meghatározása szempontjából? Ki vagy kik számít(anak) szuverénnek a kulturális örökség elemeinek meghatározásánál? Erről a dilemmáról szól a most következő gondolatmenet.

A bevezetőben bemutatott magyar kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény alapján a kulturális örökség elemei *kutatómunkán* alapulnak. *Eszerint* a kulturális örökség elemeinek kutatása egy olyan eljárás, amely a kulturális örökség elemeire vonatkozik és azok pótolhatatlan forrásértékét *tárja fel*. A definíció értelmében a kutatás során (roncsolásmentes vagy roncsolásos beavatkozással járó) *tudományos módszereket* alkalmaznak.⁷ Eszerint a törvényi meghatározás értelmében a kulturális javak megítélésében kardinális jelentősége van a tudománynak.

Ugyanakkor egy 2015. január elsejével hatályos módosítás⁸ értelmében a kulturális örökség elemeinek *törvény szerinti* felderítése és kutatása csak e *törvény rendelkezései* és külön *jogszabály alapján* végezhető. Eszerint a jogszabály értelmében a kulturális javak meghatározásának tudományos módját *politikai aktus* révén előálló jogszabály keretezi.⁹

Ezzel lényegében eljutunk a tanulmányunk kulcskérdéséhez: milyen, illetve mekkora szerepe van a tudománynak és a politikának a kulturális javak megítélésében? Mennyiben tudományos és mennyiben politikai teljesítmény egy-egy kulturális jószág nevére nevezése? Mi tehát a szerepe a tudománynak és mi a hatalomnak a kulturális javak megállapításánál? Lehet-e egyáltalán elfogultság nélkül, tehát tárgyilagosan dönteni a kulturális javak megítélésénél. Miként találkozhat egymással a tudományos értelmezés és a politizáló ember a kulturális javak meghatározásánál?

A kérdést nyelvi szempontból, diskurzuselméleti megközelítésben tárgyalom. Mielőtt tehát a tudományos tudás és a politikai hatalom viszonyát tisztáznánk a kulturális javak meghatározása

⁷ 2001. évi LXIV. törvény 7. § 12. pont

⁸ 2014. évi CVI. törvény 20. §.

⁹ „Ami mögött többség van, abból jogot lehet formálni. Mi következik ebből? Az, hogy a jog többségi kérdés.” Láncki 2019, 251. o.

esetében, röviden pár gondolat a diskurzuselmzésről, vagyis a megközelítés sajátosságairól és az elméleti keret relevanciájáról.

A diskurzuselméleti megközelítés sajátosságai

A modernkori társadalomtudományok sokáig egy alapvetően „diskurzus-idegen” nézőpontot képviseltek.¹⁰ Eszerint a nyelvet egy semleges, idealizált és absztrakt jelrendszernek tekintették, vagyis egy olyan médiumnak, amely egyértelműen képes tükrözni a tényeket és kifejezni a jelentéseket.¹¹ Más szavakkal élve az írott és a beszélt nyelvet egy tükörnek vélték, amely a valóság eleve meglévő emberi arcát mutatja.¹² Később azonban egyre többen javasolták, hogy a kizárólagosan absztrakt nyelvészeti megközelítésmód helyett a nyelvet kezdjék el társadalmi használata közben is vizsgálni.¹³

Ez az új nézőpont vezetett el ahhoz a ma már széles körben elfogadott nézethez, hogy a beszéd és a beszélés egy sajátos törvényszerűségekkel rendelkező, önálló társadalmi entitás, amely nem vezethető le a nyelv általános struktúráiból, sem az egyéni adottságokból, sem a társadalom szociológiai jellemzőiből.¹⁴

Így például John Austin egy 1955-ben a Harvard Egyetemen tartott előadásában mutatott rá arra, hogy bizonyos kijelentések – így például a különböző hivatalos fogadalmak, eskük – önmagukban is cselekvések.¹⁵ Ennek is köszönhető, hogy a XX. század folyamán fokozatosan egy filozófiai természetű *paradigmaváltásra*¹⁶ került sor a társadalomtudományon belül.

A fordulat révén a nyelv egy újfajta megvilágításba került. Eszerint az már nem egy absztrakt rendszer, hanem annál jóval több: általa szerveződik az emberi cselekvés, nem pusztán megnevezi a valóságot, hanem formálja és szervezi is azt.¹⁷ Egyre szélesebb körben fogadták

¹⁰ Szabó, 1996: 103. o.

¹¹ Shapiro, 1985–1986: 191–214. o.

¹² Szabó, 2003: 43. o.

¹³ Így tett többek között Pierre Bourdieu és Mihail Bahtyin is (Szabó, 2010: 20. old.).

¹⁴ Szabó, 2010: 21. o.

¹⁵ Austin, 1990

¹⁶ Thomas S. Kuhn tudományos paradigma alatt olyan, általánosan elismert tudományos eredményeket ért, amelyek egy bizonyos időszakban a tudományos kutatók egy közössége számára problémáik és problémamegoldásaik modelljeként szolgálnak. Kuhn, 1984: 11. o. Kuhn szerint a paradigmatis minták vezérelte normál tudományban újra meg újra fölhalmozódó megoldhatatlan problémák (anomáliák) nyomán támadó válság a régiékkal összemérhetetlen módszereket, empirikus anyagot és fogalmakat teremtő forradalmakhoz vezet. E forradalmat pszichológiai történésként, az összemérhetetlen paradigmákból álló tudománytörténetet pedig diszkontinuus folyamatként jellemezte. Uo. Elméleteiről részletesen lásd. Hideg, 2005.

¹⁷ Carver, 2002: 50–51. o.

el, hogy tudományos vizsgálódás szempontjából a nyelv már nem egy egyszerű tükör, hanem a valóság emberi arccal való felruházásának eszköze.¹⁸ A nyelvnek konstruáló, teremtő ereje van!

Végső soron a nyelvi fordulat egy narratív vagy diszkurzív fordulatot hozott magával, ahol a jelentéseket nem az egyes szavak, hanem a különböző narratívák hordozzák és közvetítik.¹⁹ Eszerint a narratívák olyan, a valóságot meggyőzően prezentáló elbeszélésmódok, melyek rögzítik és stabilizálják a jelentéseket, egységes kontextusokat hozva létre.²⁰

A nyelvi fordulat következtében a diskurzus a kortárs társadalomtudományok egyik alapfogalmává vált. A „discours” szóból származó kifejezés definiálása nem könnyű feladat, tartalma szerteágazó és nehezen megfogható. Az angolszász tudományos világban „nem tesznek teljesen egyértelmű terminológiai különbséget «diskurzus» és «szöveg» között, illetve discourse analysis és text analysis között.”²¹

Az értelmezést nehezíti, hogy francia nyelvterületen általános társadalomelméleti fogalomként használják a kifejezést. Eszerint a diskurzus „nem annyira a mindennapi életben természetes módon létrejövő beszélt nyelv konkrét szerkezetét, hanem inkább «nyelv» és «gondolkodás» összefüggésének, illetve kölcsönviszonyának elvontabb elméleti problémáját (...) állítja előtérbe.”²² A kifejezés magyar fordításban egyszerre jelenthet előadást, beszédet, közlést és szöveget is. „Van, aki az írott és az elmondott szöveg közötti megkülönböztetésre használja; van, aki szövegek összefüggő rendszereként tekint rá; van, aki átfogóbb, adott téma szempontjából releváns szövegek, események, viszonyok összességeként tárgyalja; de olyan is akad, aki egyszerűen az – esetleg divatjamúltnak tekintett – «diszciplína» fogalmát helyettesíti vele.”²³

Sara Mills három alapvető jelentésmezőt különít el, melyek különböző diszciplináris struktúrákban jelennek meg. Ezek 1. a kritikai elmélet (cultural theory), melyet az irodalomelmélet alkalmaz, 2. a nyelvészet főáramlata, 3. a szociálpszichológia és a kritikai nyelvészet.²⁴

Mindenesetre a diskurzus fogalom jelentőségének növekedésével párhuzamosan az eddig egyetemes magyarázóerővel bíró oksági viszonyokra alapozott vizsgálódásmód mellett egyre

¹⁸ Szabó, 2003: 43. o.

¹⁹ Szabó, 2003: 43. o.

²⁰ Uo.: 52. o.

²¹ Tóth, 2010

²² Uo.

²³ Géring, 2005: 130. o.

²⁴ Mills, 1997. A könyvről áttekintő recenzió olvasható magyar nyelven is. (Géring, 2005).

komolyabb szakmai tekintélyre tett szert a diskurzusok jelentésközpontú vizsgálata. Az 1990-es évek elejére megjelent egy új fajta kutatási irányzat: az ún. diskurzuselemzés. A diskurzusokon alapuló megközelítési mód a szövegek társadalmi előállítását valóságteremtő gyakorlatként fogja fel,²⁵ ahol „a hangsúly magán a nyelven és a nyelv alkotó-elemein van, s azon, ahogyan a világ felépül a nyelv által hordozott jelentésekből.”²⁶ A diskurzuselemzések újdonsága, hogy a mindenkori kutatás során az egyes történetek érdemlik meg az elemzést és az értelmezést, nem pedig az „adatok”, amiket le lehet szűrni a történetek „kódolása” során.²⁷ Az új megközelítésmód képviselői – a nyelvi fordulatnak köszönhetően – már diszciplínaalakító igénnyel is felléptek. Megkérdőjelezték a pozitivista nézőpont kizárólagosságát és új fajta kutatási módszerek alkalmazására hívták fel a figyelmet.

Bár a diskurzuselmélet hirdetői a XVIII. század végén megjelent hermeneutikai tradíció örökösének tekintik magukat, azonban több szempontból eltérő alapelveket vallanak. Így egyrészt elismerik a tudományos kutatások nyelvi kötöttségeit és korlátait, másrészt nem tesznek különbséget az emberi és a természeti világ között.²⁸

Kritikai diskurzuselemzés a kulturális javak megítélésénél

A kritikai diskurzuselemzés alapvetésének számít, hogy a nyelv és a hatalom fogalma szorosan összekapcsolódik egymással és az igazság hatalmi kategóriának tekinthető. Éppen ezért azt kezdte el vizsgálni, hogy „ki állítja magáról, hogy az igazság birtokában van, és állítását hogyan próbálja meg nyílt vagy rejtett hatalmi narratívákkal igazolni.”²⁹ Éppen ezért a kritikai diskurzuselemzés, mint új fajta posztmodern nézőpont, a politikatudomány képviselőinek körében terjedt el; közülük kezdték a leginkább méltányolni a nyelv jelentőségét a hatalommal összefüggő tárgyú elemzéseknél³⁰ és mutattak rá a narratívák vizsgálatának fontosságára.³¹ Végző soron a diskurzusok hatásainak politikai elemzése az európai politikai kutatás főáramának stabil területévé vált.³²

Az irányzat képviselői arra mutattak rá, hogy a legkülönbözőbb elbeszélések valójában maguk is politikai mechanizmusok, mivel történetek nélkül nincs konszenzus, narrációk nélkül

²⁵ Carver, 2004: 144. o.

²⁶ Uo.: 143. o.

²⁷ Hajer, 2004: 163. o.

²⁸ Carver, 2004: 146. o.

²⁹ Uo.: 146. o.

³⁰ Hajer, 2004: 161. o.

³¹ Roe, 1994; Fischer – Forester, 1993; Stone, 1997.

³² Mottier, 2004: 156. o.

nincsenek kognitív változások.³³ Ezzel új megvilágításba helyeztek számos politikatudományi témát, releváns adalékot szolgáltatva azok értelmezéséhez.³⁴

A politikatudományi diskurzuselemzés kidolgozásában elsősorban angolszász, észak-európai és holland kutatók vettek és vesznek részt. A diskurzuselméleti megközelítés kiemelkedő képviselőjének számít a bristoli egyetem professzora, Terrell Carver mellett Josef Bleicher, Matti Hyvärinen és Jacob Torfing. A diskurzuselméleti megközelítés elismert magyarországi képviselője Szabó Márton, akinek számos publikációja jelent meg a témában.

Intézményi szinten az irányzat képviselőjeként kiemelkedik az angliai Essexi Egyetem Department of Government részlege és a Roskildei Egyetem Dániai Diskurzuselméleti Központja. Emellett az European Consortium for Political Research (ECPR) több csoportjában is alkalmazzák már a politikatudományi diskurzuselemzést.³⁵

A diskurzuselemzés politikatudományon belüli elterjedését és megerősödését segítette – a korábban vázolt nyelvi fordulat mellett – a politikai valóság nemzeti, valamint transznacionális szintű radikális átalakulása. Az 1990-es évek fordulóján a kétpólusú világrendszer megszűnése és az ezzel párhuzamosan lejátszódó demokratikus átmenetek felgyorsították a közösségi identitások változását, ami növelte az új fajta tudományos magyarázatok igényét.

A diskurzuselemző szemléletmód megerősödését garantálta a korábbi pozitivisták társadalomtudományi elemzések korlátainak felismerése is. Ezzel olyan politikatudományi területeken is megjelent a posztmodern nézőpont, ahol ez korábban elképzelhetetlennek tűnt. Így többek között a közpolitikai (policy) kutatások és a nemzetközi kapcsolatok esetében is megjelent a nyelvközpontú megközelítés. A diskurzuselemzés ma már nem számít egyedülállóan olyan tudományos határterületek vizsgálatánál sem, mint a biztonságpolitika és a környezetvédelem.³⁶

A politikatudományon belüli diskurzuselméleti irányzat nem számít homogén területnek. Michel Foucault szerint diszkurzív kutatására kétféle mód nyílik. A kritikai irányzat követői a diskurzusok sajátos létmódját kívánják leleplezni. Eszerint felhívják a figyelmet a kizáró, kisajátító eljárásokra és azt vizsgálják, hogy ezek milyen sajátos érdekeket és hatalmi

³³ Hajer, 2004: 163. o.

³⁴ Carver – Hyvärinen, 1997.

³⁵ Szabó, 2004b: 139–140. o.

³⁶ Részletesen lásd. Virág, 2014.

törekvéseket szolgálnak. A másik irányzat a genealógiai elemzők köre, akik megpróbálják azonosítani és leírni az észlelt diskurzusokat, megragadni egyedi azonosságukat.³⁷

Szabó Márton szerint a politikatudományi diskurzuselemzésnek legalább három különböző hagyományú iskolája és irányzata különböztethető meg. Legkorábban az ún. strukturalista és modernista kritikai diskurzuselemzés (Critical Discourse Analysis, CDA) alakult ki. A CDA a társadalmi egyenlőtlenségek és igazságtalanságok jelenségeit vizsgálja diszkurzív módon. Célja a hatalommal való visszaélések leleplezése, a diskurzus- és a hatalomstruktúrák közötti összefüggések feltárása. Meghatározó képviselőjének számít Teun van Dijk, Ruth Wodak és Norman Fairclough.³⁸

Másik különálló irányzatnak számít az ún. posztmarxista hegémóniaelmélet, melynek alapítója két Angliában tevékenykedő tudós, Ernesto Laclau és Chantal Mouffe. Ennek a posztstrukturalista irányzatnak az egyik célja a pozitivistá hagyomány hermeneutikai alapokon történő dekonstruálása. Az iskola további meghatározó képviselőjének számít Jacob Torfing, Aletta Norval, Yannis Stavrakakis és David Howart.

Szabó harmadikként a hermeneutikai alapon szerveződő diszkurzív politikatudományt nevesíti, melynek elméleti alapkérdése, hogy mi a politika, így elsősorban azokat a diskurzusokat vizsgálja, amelyek a politikát, illetve annak egy-egy részét a re- és újra-konstruálás szándékával alakítja, akár történeti vonatkozásban is. Képviselői közé tartozik többek között Terrell Carver, Kari Palonen és Matti Hyvärinen.³⁹

A jelen tanulmány bevezetőjében felvetett probléma, tehát hogy ki(k) számít(anak) szuverénnek a kulturális javak meghatározásában is megközelíthető a kritikai diskurzuselemzés elméleti és módszertani keretrendszerében. Lehatárolva a kérdést a leginkább releváns dilemma, hogy vajon mennyiben tudományos és mennyiben hatalmi kérdés a kultúrjavak detektálása. Egyáltalán ki állíthatja magáról, hogy a kulturális javak esetében az igazság birtokában van: a tudomány és/vagy a hatalom reprezentánsa?

³⁷ Foucault, 1991.

³⁸ Van Dijk több átfogó írást szentelt a diskurzuselemzés témájának. Így nevéhez köthető a „Handbook of Discourse Analysis” (1985) és a „Discourse Studies” című kötetek.

³⁹ Szabó, 2004a: 136–137. o.

Ki mondja meg? A tudomány és a politika lehetséges viszonyai

A tudomány és a hatalom viszonyának dilemmája egyidős az emberiséggel. Számos nagyszerű elme elmélkedett erről a kérdéskörrel. Közülük is kiemelkedik Platón, Thomas Hobbes, Immanuel Kant, Max Weber és nem utolsósorban Hayden White.⁴⁰ Ebben a fejezetben a fenti gondolkodók elképzeléseit ismertetem a tudomány és a politika lehetséges viszonyairól, majd értelmezési keretként használva mindezt megnézzük, hogy mi következik ebből a fő témánk, a kulturális javak megállapítása vonatkozásában.

Elsőként megállapítható, hogy a két szféra nézőpontja több szempontból is eltérő. A tudomány az igazságot, pontosabban – modern értelemben szűkítve ennek tárgyát – a bizonyíthatóság révén előálló tényeket keresi, a politikai cselekvők ezzel szemben sokkal inkább a hatalmi szempontból hasznos ismereteket keresik és hasznosítják. A politikai szereplők döntéseik minimum követelménye, a holnap döntéseire való képesség megszerzése vagy megtartása.⁴¹ A tudóst tehát elsősorban a megértés és megértetés, a politikai aktort pedig a befolyásolás és ezen keresztül az egyeztetett cselekvés elérése vezérli. Ekképpen a tényszerű tudás és a hatékony hatalom számos esetben egymással kibékíthetetlen ellentétben állnak.

A dichotómia feloldásának lehetőségei Szabó Márton szerint a következők: 1. a hatalom alárendelése a tudásnak, 2. a tudás alárendelése a hatalomnak, 3. a kettő közötti közvetítés keresése, 4. a megismerési és a politikai tevékenység radikális elválasztása, 5. a kettő közötti érdemi különbség eliminálása.⁴² Mind a négy álláspont esetén találunk meggyőző érveket, a paradigmatisz nézetek mindegyike bír jelentős filozófiai mélységű reprezentációval, azaz kiemelkedő gondolkodókkal.

De miért is kell feloldanunk ezt az ellentétet? Miért fontos e témánk a kultúrjavak megállapítása szempontjából? Azért, mert a tudománynak és a politikának egyaránt van ráhatása arra, hogy egy adott társadalom mit tekint kultúrjóságnak. Ez nincs másként Magyarországon sem. Az előzőekben többször idézett törvény is ennek a két szférának a kezébe helyezi a kérdés tisztázását.

⁴⁰ Az igaz tudás és a korlátozó hatalom ellentétének kétezeröttszáz éves dilemmáiról részletesen lásd. Szabó, 2016: 603-626. o.

⁴¹ „A politikai cselekvőnek csak mérsékelten szabad művelnie lennie, különben politikai tévelygő lesz. A gyakorló politika a sznobok, kalandorok, naiv ifjoncok, nyers érdekvényesítők és kiégett cinikusok terepe.” Láncki 2019, 163. o.

⁴² Szabó (2016): 605. o.

Platón és Hobbes: A tudás és a hatalom mint egymás alárendeltjei

Platón a *Polieia* (Állam) című művében amellet érvel, hogy az állam irányítását a filozófusokra kell bízni, akiket részben megfeleltethetünk a mai kor tudósainak is.⁴³ Platón szerint a filozófus bölcs, ami abban mutatkozik meg, hogy képes a dolgokban az örök és változatlan lényeket felismerni. Ebben a jellemük sem akadályozza meg őket; a filozófus ugyanis jellemes ember, „sohasem hazudik (...) és csak az igazságot szereti;”⁴⁴ olyan egyén, aki a „jó elhatározás képességével” rendelkezik.⁴⁵

Platón szerint ráadásul a filozófus ezt a tudását képes közvetíteni mások felé is; feladata tehát a példaadás és a nevelés az ésszerű meggyőzés által. Mindez „nyilván valami tudomány, hiszen az ember nem tudatlansággal, hanem tudománnyal jut jó elhatározásra.”⁴⁶ Platón különválasztja egymástól az ismeretek tárgykörén belül a tudást és a véleményt: „a vélemény a tudásnál ködösebb, a nem tudásnál világosabb.”⁴⁷

A filozófusok csoportja a bölcsesség birtokosaiként „természettől fogva (...) a legkisebb csoport, és őket illeti meg, hogy ama tudományban részesüljenek, amely pedig valamennyi többi tudomány közül egyedül nevezhető bölcsnek.”⁴⁸

Platón gondolatait továbbgondolva a kulturális javak vonatkozásában arra jutunk, hogy a tudás és a hatalom közötti határvonalak megszűnnek és a tudásnak alárendelt hatalom kizárólagos feladata a kulturális javak meghatározása. Eszerint a kulturális javak kilétével kapcsolatos kérdéseket időről időre fel kell tenni és annak megválaszolása a tudományos tevékenység részét képezi, ahol a tudás birtokosa egyben hatalmi tényező is.

A tudós meglátásával szemben és ahelyett a hatalmi szempont is felülkerekedhet a kulturális javak meghatározásánál. Thomas Hobbes (1588-1679) szerint a tudás és a hatalom kettőse közül előbbi alárendelődik az utóbbinak. Eszerint nem a tudományos tudás, hanem a törvény szervezi a közösség ügyeit.

⁴³ Platónnál a filozófus a legkiválóbb eszű és jellemű férfiakat jelenti. Fontos jelezni azonban, hogy a filozófiai és a modern tudományos tudás nem ugyanaz. A modern és az antik elképzelések a tudásról különböző alapokon állnak. Erről részletesen lásd. Láncki, 2019. „Van a filozófiai tudás, amely az egészet célozza; van a „tudományos tudás”, amely csak az előzetesen meghatározott mércék szerinti tudást ismeri el; s van a politikába beavatkozó tudás, amely elemel, mér, ítél, nyilatkozik, szolgálja a napi cselekvést, de ritkán ér fel a történelmi dimenzióhoz.” Láncki 2019, 242. o.

⁴⁴ Uo. 485c

⁴⁵ Platón, 2008: 428b.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo. 478a

⁴⁸ Uo. 429a

Hobbes szerint mind az íratlan természeti, mind az írott jogi törvények homályosak, vagyis többféleképpen értelmezhetők, így pedig ezek „értelmezést követelnek.”⁴⁹ Mindehhez pedig „legrátermett értelmezőre” van szükség.⁵⁰ Hobbes szerint az értelmezés alá van rendelve a törvényhozó szuverén akaratának, vagyis „a végső indítékok ismerője a törvényhozó.”⁵¹

A hobbes-i érvelés értelmében a tudományos tudás alárendelendő a szuverén hatalomnak, hiszen minden tudás a normatív törvényekben testesül meg, melynek végső értelmét annak forrása, a szuverén birtokolja. Ennek értelmében a kulturális javak meghatározásában kizárólag a „szuverén”, a „törvényhozó”, vagyis a hatalom illetékes, akinek alárendeltje tudomány szférája.

Kant: Közvetítés a tudás és a hatalom között

A tudás és a hatalom között feltételezhetünk kapcsolatot és közvetítést is. Eszerint nincsen elvi akadálya annak, hogy legyen olyan tudományos ismeret, ami hasznos tudás a hatalom számára.

Immanuel Kant (1724-1804) „A fakultások vitája három szakaszban” című tanulmányorozatában (1794-1798) arra a kérdésre keresi a választ, hogy a korabeli egyetemi karok milyen szerepet játszanak a tudomány alakításában, illetve hogy hogyan viszonyulnak egymáshoz és a kormányzó hatalomhoz.

Kant megkülönbözteti az egyetemi karokat (ún. felsőbb fakultásokat), amibe a teológia, a jog és az orvosi diszciplína tartozik. Ezen tudományterületek felett a kormányzati hatalom gyakorol befolyást annak érdekében, hogy azok a közösség számára hasznos tudást tárjanak fel, amelyen keresztül a kormányzat képes befolyásolni a nép vágyait és gondolatait.

Kantnál az egyetemi karok egy másik csoportja az alsóbb fakultás, azaz a filozófia, melynek feladata az igazság keresése, feltárása és szolgálata, illetve a kritika révén a hibás tudás leleplezése még a korábbi felsőbb fakultások esetében is. Kant szerint ez utóbbi azért lehetséges, mert úgy véli, hogy az igaz ismeretek végső soron a kormányzó hatalomnak is hasznosak.

Összességében Kant szerint – Platónnal és Hobbes-sal ellentétben – nem kell sem a tudást a hatalomnak, sem a hatalmat a tudásnak alárendelni, mivel az igaz és hasznos tudás konfliktusa nem kibékíthetetlen egymással. Az ellentét ugyanis intézményi garanciákkal (világosan

⁴⁹ Hobbes 2001: 287. o.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

elkülönülő szervezetek, pontosan lehatárolt funkciók, megfelelő közvetítő mechanizmusok révén) feloldható.

Külön izgalmas Kant tanulmány sorozatában, hogy bemutatja a fakultások vonatkozásában a tanult személyek csoportjait is. Az első csoport a céhbeli tudósok köre, akik az egyetemen, karokra tagoltan, szigorú munkamegosztásban és pontos szabályok között, hierarchikus rendben, „gyárszerűen”⁵² működnek. A második csoport a céhen kívülieket,⁵³ akik a tudomány kedvelőiként, szabályokat nélkülözve szólnak hozzá a tudomány és a politika világához, mintegy a mai értelmiség⁵⁴ korabeli megtestesítőiként. Végül a harmadik csoport a „tudományosság hivatalnokai vagy iparosai.”⁵⁵ Ennek a kategóriának három alcsoportja van: az egyházi személyek, az igazságügyi hivatalnokok és az orvosok, akik lényegében lefedik a három felsőbb fakultást. Az ebbe a kategóriába tartozók egyetemi végzettségüket követően már nem a tudománynak, hanem kormányzati célok megvalósításán dolgoznak.

Kant szerint a tudomány és a hatalom viszonya szempontjából a kormányzat számára két lényegi kérdés adódik: az egyik, hogy a feltárt tudás veszélyezteti-e az aktuális hatalom pozícióit, illetve az, hogy ez az ismeret hasznosnak bizonyul-e a hatalom gyakorlása és a nép boldogulása szempontjából.

Kant szerint a felsőbb fakultásokban előálló hasznos tudásoknak kormányzati intézkedések révén kell érvényt szerezni. „A kormányzat nem tanít, csupán parancsol azoknak, akik tanítanak (álljon bármiképpen a dolog az igazsággal).”⁵⁶ Kant szerint azonban a tudományos szféra engedelmissége a dolgok rendje szerint való, hiszen a tudomány képviselői „hivataluk elfoglalásakor a kormányzattal szerződve erre ráállottak.”⁵⁷

Ezzel szemben Kant szerint az alsóbb fakultás nem ítéhető meg a kormányzati hasznosság tekintetében, ugyanakkor szükséges a léte. Az alsóbb fakultás mivel „– tanaiban független lévén – szabadságában áll nem ugyan a parancsolás, ám hogy mindent megítéljen, aminek csak a tudomány, azaz az igazság érdekéhez köze van; mert ilyen fakultás híján az igazság (kárára a kormányzatnak is) soha nem kerülne napvilágra”⁵⁸

⁵² Kant (1997): 347. o.

⁵³ Kant a céhen kívülieket további két alcsoportra osztja: a szabadok és a tisztviselők kategóriájára.

⁵⁴ „Ki az értelmiségi? Aki azt hiszi, hogy a vélemény az iskolai végzettsége miatt tudássá avanszál.” Láncki 2019, 218-219. o.

⁵⁵ Kant (1997): 348. o.

⁵⁶ Uo. 349. o.

⁵⁷ Uo. 351. o.

⁵⁸ Uo. 349. o.

Az alsóbb és a felsőbb fakultások között Kant szerint van lehetőség vitákra is. Az alsóbb fakultás egyik legfontosabb feladata, hogy bírálhatja a felsőbb fakultások megállapításait. Lehetséges a vita a felsőbb fakultások tagjai között is, sőt nemcsak egymást, hanem a kormányzatot is kritikával illetheti, amennyiben ez nem a nyilvánosság előtt, hanem kizárólag a felek között zajlik!⁵⁹

Kant által a tudás és a hatalom viszonyrendszeréről tett megállapításai a kulturális javak meghatározásánál is egy lehetséges megoldást kínálnak. Eszerint a tudás és a hatalom viszonya szempontjából a kormányzat számára két lényegi szempont adódik: az egyik, hogy a tudományos eszközökkel vizsgált, feltárt kulturális jószág ne veszélyeztesse az aktuális hatalom pozícióit, illetve az, hogy az adott jószág hasznosnak bizonyuljon a hatalom gyakorlása és a nép boldogulása szempontjából. Amennyiben tehát a tudomány által feltárt, kimutatott kulturális jószág a fenti hatalmi szempontoknak megfelel, akkor azt a hatalom is hasznosnak tekinti vagyis elismeri.

Kérdéses azonban, hogy a hatalom természetéből kiindulva „szükségszerűen” lehetséges-e olyan alsóbb fakultás a tudomány szféráján belül, mely bír az igazság feltárásának módszerével és hatalmában áll ezeket kulturális javak meghatározására is használni, akár összeütközve a hatalom szolgálatában álló felsőbb fakultások megállapításaival. Vajon a filozófusok által igaznak vélt ismeretek egzakt módon meghatározhatók? Igaza van Kantnak abban, hogy az alsóbb fakultás által igaznak mondott jószág hatalmi szempontból is hasznos jószág lesz? Mi van akkor, ha a filozófus igazsága ütközik a hatalom hasznossági szempontjaival?

Weber: A tudás és a hatalom szétválasztása

Max Weber (1864-1920) a tudományos objektivitás híveként a tények és vélemények szigorú szétválasztásának pártján állt. Álláspontja szerint bár a tudomány képviselőjének természetesen vannak és lehetnek előfeltevései, értékpreferenciái, azonban ezektől tudományos munkássága folyamán el kell tekintenie.

Weber kapcsolódó gondolatait „A tudomány mint hivatás” című munkájában foglalta össze, eszerint a szubjektív állásfoglalásokat a tudomány érdekei szempontjából elutasítja.⁶⁰ A politikai aktivizmusnak nincsen helye a tudomány világában, így annak képviselőinek

⁵⁹ A nép ugyanis Kant szerint alkalmatlan ezeknek a vitáknak a megértésére és így a megítélésére is. „A nép arra vágyik, hogy vezessék, azaz (ahogy a demagógok értik a dolgukat) hogy becsapják.” Uo. 363. o.

⁶⁰ Weber 1970: 146. o.

semmilyen politikát nem szabad szolgálnia, különösen igaz ez az egyetemi vagy más tudományos pozícióban lévőkre.

Ennek okát Weber abban látja, hogy egy szekuralizált világban a végső erkölcsi, világnézeti, politikai kérdéseket tudományos, tehát bizonyítható módon nem lehet megválaszolni.⁶¹ Weber szerint a tudomány nem tud normatív, azaz a „jó” és a „rossz” kérdésekben dönteni. A tudomány mindössze „a ténybeli összefüggések felismerésének szolgálatában” állhat,⁶² vagyis a tudós az értékekről, erényekről, hasznosságról legfeljebb leíró, de nem értékelő módon értekezhet. Összességében tehát Weber szerint a tudomány és a politika szigorúan szétválasztandó, a két szféra keveredése kerülendő.

Mi lehet azonban egy weberiánus tudomány haszna, ha elfogadjuk, hogy a tudomány nem oldhatja meg az alapvető életproblémákat vagyis nem válaszol a „mi legyen” kérdésre, így arra sem, hogy mit érthetünk kulturális javak alatt? Weber szerint az empirikus tudomány ugyan nem adhat választ a jó és igaz tárgykörében, azonban képes bemutatni, hogy milyen jónak és igaznak vélt dolgok vannak, áttekintheti, hogy ezeknek mi a természete és tárgyalhatja, hogy az ezek szerint cselekvők mire számíthatnak.⁶³

Mindez az objektivitásra és értéksemlegességre törekvő weberiánus nézőpont nem teszi lehetővé azt, hogy a tudomány a kulturális javak esetében bármilyen állásfoglalást tegyen. A weberiánus tudományfelfogás számos kritikát kapott. Közülük kiemelkedik Leo Strauss álláspontja. Eszerint Max Weber tudományos felfogása szükségszerűen nihilizmushoz vezet, illetve direkt vagy indirekt módon a mindenkori hatalmi berendezkedés védelmezőjévé teszi az ennek mentén működő tudóstársadalmat.⁶⁴

White: Tudás és hatalom elválaszthatatlansága

Hayden White (1928-2018) a tudomány és a politika viszonyának tisztázása érdekében különbséget tesz a hatalom értelmezése mint tudományos tevékenység és az értelmezés hatalma

⁶¹ Weber 1970: 152. o.

⁶² Uo. 147. o.

⁶³ Uo. 150-151. o.

⁶⁴ Strauss szeint „Weber tézise szükségszerűen nihilizmushoz vagy ahhoz a nézethez vezet, miszerint minden értékválasztást, bármennyire gonosz, aljas vagy örült is, az értelem ítélőszéke elé kell állítani, amely ugyanolyan legitim, mint bármilyen más értékválasztás. Strauss 1999: 37. o. Lánzi András szerint a modern társadalomtudományok fogantatásuktól fogva normatívak. „Ami normatív, az eleve politikai. Aki ezt nem is érzékeli, az biztos, hogy még csak nem is tudós.” Lánzi 2019:156. o. Tudásunk sohasem semleges. Mindig valakinek jó, másnak rossz. Ezért a tudás súlyos erkölcsi összefüggéssel bír. A modern társadalomtudomány akaratlanul is status quo függő. Lánzi 2009: 311-312. o.

mint politikai cselekvés között.⁶⁵ Véleménye szerint a tudomány és a politika, a tudás és a hatalom nem elválasztható egymástól, hanem kölcsönösen feltételezik egymást.⁶⁶

White úgy látja, hogy a tudományosnak tűnő tevékenység esetében is kimutathatók politikai aspektusok. White szerint ugyanis a tudásteremtés és a tudáshasználat, annak tárgyától függetlenül politikai tevékenység. A tudomány képviselői ugyanis hatalmi konfliktusokban állnak egymással. Mindez együtt jár az általuk képviselt megközelítések egyedüli módszerként való elismertetésével, amihez a konfrontálódó felek politikai eszközöket is rendelnek. White tehát hatalmi rivalizálásról beszél a tudomány világán belül.⁶⁷

Véleménye szerint a tudományos igazságkeresés együtt jár az értelmezés kizárólagosságára való törekvéssel is; a küzdelem tétje a tekintély és a befolyás megszerzése, illetve növelése a rivális tudományterületek között és a nem tudományos felfogások ellenében. White szerint ez azonban egyrészt természetes, másrészt hasznos jelenség. A tudomány is felfogható politikai tevékenységként, mivel ez a szféra is használja – az élet más területeihez hasonlóan – az általa teremtett narratívák révén az erőt és a hatalmat, ami hozzásegítheti ahhoz, hogy megfelelő eszközei legyenek a kutatáshoz és az eredményei széleskörű megismertetéséhez. Nem elegendő ugyanis a tudomány reprezentánsainak tényszerű megállapításokat tenni, hanem igazolniuk is kell azok társadalmi hasznosságát is.⁶⁸

Továbbgondolva a témánk szempontjából White gondolatait megállapítható, hogy ebben a felfogásban a kulturális javak meghatározásában fontos szerep jut a tudománynak, de a kapcsolódó tudományos eredmények társadalmi és így politikai elfogadtatásához nélkülözhetetlen a hatalmi eszköztár alkalmazása.

Konklúzió

A diskurzuselemzés konstruktivista alapállása szerint a mindenkori beszélők a mindenkori diskurzusokban konstruálják meg önmagukat, a valóságot és a kettőjük egymáshoz fűződő viszonyát is. A nyelv és annak közvetítője tehát „bensőséges viszonyt ápol egymással”.⁶⁹ Eszerint még ha törekszünk is rá, akkor sem lehetséges kilépni a nyelvi keretek közül. Ez azt is jelenti, hogy a nyelv valóságkonstruáló eszközként csak feltételesen érvényes tudás megfogalmazását teszi lehetővé.

⁶⁵ White 1997 [1987]

⁶⁶ Uo. 207. o.

⁶⁷ Uo. 205-206. o.

⁶⁸ Uo. 214-215.

⁶⁹ Carver – Hyvärinen, 1997: 4. o.

Témánk szempontjából lényeges, hogy ez alól a mindenkori tudomány és hatalom reprezentánsai sem vonhatják ki magukat. A kritikai diskurzuselemzés nézőpontja szerint ugyanis ahogy a politikai, úgy a tudományos munkák sem képesek semleges nézőpontból leírni a valóságot, így azt az alapvetően normatív kérdést sem dönthetik el perdöntő módon, hogy mit értsünk vagy érthetünk pontosan kulturális javak alatt.

A nyelv által a valóság csak közelítőlegesen értelmezhető, ráadásul kiiktathatatlan, hogy általa értelmet is adjunk a minket körülölelő világnak, akár oly módon, hogy kulturális jószágnak tekintsünk valamit.

Terrell Carver, a diskurzuselemzés meghatározó nemzetközi képviselője mindezekből első látásra meghökkenítő megállapításokra jut. Nézete szerint – mivel a nyelvet csak nyelvvel lehet összehasonlítani, nem pedig közvetlenül a világgal, ezért – „a tudományos bizonyítás is narratívába ágyazott és hatalmi viszonyok közepette folyik.”⁷⁰ Eszerint a tudomány és a hatalom nem elválasztható egymástól. Mivel Carver úgy látja, hogy nehéz két olyan embert találni, akik teljesen ugyanazzal a narratívával rendelkeznek, ezért a társadalmi kommunikáció tele van értelmezési zavarokkal. Végző soron a nyelv tökéletesedése nem lehetséges.⁷¹

Eszerint a tudomány és a hatalom (legyen az akár egy és ugyanaz) szféra számára nem tökéletesítő az az eszköz, aminek révén teljes bizonyossággal nevén nevezhetővé válna vizsgálatunk tárgya, a kulturális jószágok köre. Amennyiben elfogadjuk a fenti állításokat, továbbgondolva azokat ki kell jelentenünk azt is, hogy a pozitivista tudományos eredmény egyik végső célja, a tudomány⁷² és a politika tökéletesítése nyelvi úton nem lehetséges.

Számos elképzelés ismert a tudomány és a hatalom ideális viszonyával kapcsolatban, ami eligazíthat, alternatív megoldásokat kínálhat a kulturális javaink meghatározásának mikéntjéről. Platón és Hobbes a tudomány és a politika szférájának különbségét hangsúlyozva a két terület egymás alá rendelése mellett érvelt. Míg Platón a hatalmat kívánta a tudás, addig Hobbes – éppen fordítva – a tudást a hatalom hatáskörébe helyezni. Velük szemben Max Weber a két szféra radikális szétválasztását javasolta. Megint mások a két terület elválaszthatatlanságából indultak ki. Immanuel Kant megkülönböztette a tudomány világában

⁷⁰ Carver, 2004: 145. o.

⁷¹ Uo.: 145. o.

⁷² Mivel a diskurzus megléte az, ami különbséget jelent a társadalmi és a természeti létezés között, ezért a társadalomtudományok és a természettudományok között sincs a tekintetben eltérés, hogy mindkettő „olyan tevékenység eredménye, amelyet egy adott politikai kontextuson belül folytatott nyelv és narratíva segédletével hoznak létre és definiálnak.” Uo.: 146. o.

az igazságkereső és a kormányzást segítő hasznos tudást. Hayden White pedig az igaz tudás hatalmi jellegét mutatta be.

Véleményem szerint diskurzuselméleti nézőpontból a kulturális javak egzakt megállapítása önmagában a tudományos tények és a források szintjén nem elvárható, értsünk bármit is tudományosság alatt. A tudomány változó eszköztárával előálló tényeinek és forrásainak pusztán vétőjoga lehet egy-egy hamis tudásra alapozott jószág elvetésénél. Koselleck szavaival élve „A források megóvnak bennünket a tévedéstől, ám azt nem írják elő, mit kell mondanunk.”⁷³

A tudományos források és tényadatok csak azután kezdenek „vallani” egy-egy kulturális jószágról, ha az azt megalapozó narratíva is szilárdnak mondható. A narratíva szilárdsága pedig – ahogy láttuk – alapvetően hatalmi szempontból értékelhető teljesítmény, ami persze ekképpen nem feltétlenül állja ki a tényszerűség próbáját. Fontos belátnunk azonban azt is, hogy a kulturális javak kizárólag hatalmi szempontból való meghatározása bár lehet hasznos, de nem feltétlenül igaz.

Összességében tehát a kulturális javak meghatározásánál kizárólag a tudomány és/vagy a hatalom által előálló források nem lehetnek perdöntők a kulturális javak meghatározásánál. Ennek ellenére nem vethetjük el a tudományos és a politikai nézőpontot sem a kulturális javak meghatározásánál. A kulturális javak megítélése ugyanis nem elválasztható a tudománytól és a mindenkori hatalomtól. Jobb megoldást egyelőre nem ismerünk, mint a tudomány és a hatalom képviselőinek *valami fajta* részvételét a kulturális javak *valamiképpen való* meghatározásában.

Mindezt persze ne tekintsük jelentéktelen megállapításnak a téma végkövetkezetése szempontjából. Mindezeket a szempontokat elfogadva ugyanis módunkban áll a kulturális javainkat egyfajta *falszifikációs próba*⁷⁴ elé állítani. Amennyiben az adott kulturális jószág esetén bebizonyosodik, hogy az azt legitimáló narratíva hamis forrásokon alapul, akkor azt az interpretációt és vele együtt a hamis jószágot is el lehet vetni. Ebben az esetben ugyanis a

⁷³ Koselleck 2003: 236. o.

⁷⁴ Karl Popper szerint a tudományos elméletek falszifikálhatósága a tudományosság kritériuma. Popper, 1997: 49-50. Véleménye szerint a tapasztalatikus megcáfolt elméleteket fel kell adnunk. Ez akkor lehetséges, ha előre megadjuk, hogy az elméletet milyen körülmények között tekintjük megcáfoltnak, azaz falszifikáltnak. Én a falszifikációt nem Karl Popper meghatározásában használom; a cáfolhatóság tehát nem a tudományos elméletekre vonatkozik, hanem bármely induktív vagy deduktív vagy akár normatív tudományos elmélethez tartozó módszer által előállt tények falszifikálhatóságára. Ez azt jelenti, hogy amennyiben egy adott elméleti-módszertani keretrendszerben előálló megállapításról utólag bebizonyosodik, hogy az tényszerűen nem következik az adott elméleti-módszertani levezetésből, akkor arra – az ettől fogva – véleményes megállapításra nem alapozhatunk olyan narratívát, ami egy adott kulturális jószág megalapozásához segít hozzá.

kulturális jószág „genezisénél” valamilyen tudományos tévedést és/vagy valamilyen korábbi, mára esetleg hiteltelenné vált hatalmi megfontolást kell sejtenuk.

Nem csekély a jelentősége a kulturális javak falszifikációjának! Ha csak a napjaink kulturális örökségével kapcsolatos tudományos és politikai vitákat nézzük, akkor a tét óriási. Honnan származunk és mi a kulturális hagyatékunk, örökségünk? Ki és milyen eszközökkel döntött, dönt és dönthet erről? Vajon a falszifikáció eszközétől is védelmeznünk kell a korábbi döntéseink nyomán nevesített kulturális javainkat? Ki végezze a falszifikációt: a változó paradigmákban működő tudomány és/vagy a mindenkori hatalom? Két dolog biztos: 1.) a fenti kérdések tisztázása legfontosabb közös ügyeink közé tartozik, tehát természetét tekintve politikai, 2.) a válaszkísérletekhez meggyőző módszerre és az ezek alkalmazása révén előálló ismeretekre is szükség van.

Forrásjegyzék

2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről.

Austin, J. (1990): Tetten ért szavak. A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James-előadások (Sajtó alá rendezte J. O. Urmson, Ford. Pléh Cs.). Budapest: Akadémia Kiadó. Elérhetőség: http://tek.bke.hu/files/szovegek/austin_1-2.pdf Letöltve: 2013. április 3.

Carver, T. (2002): Discourse Analysis and the Linguistic Turn. *European Political Science*, 2. évfolyam, 1. szám, ősz: 50–53. o.

Carver, T. (2004): Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat” (Ford. Szegedi G.). *Politikatudományi Szemle*, 2004. 4. szám: 143–148. o.

Carver, T. – Hyvärinen, M. (1997): *Interpreting the Political: New Methodologies*. London and New York: Routledge: 1–6. o.

Fischer, F. – Forester, J. (1993): *The Argumentative Turn of Policy Analysis and Planning*. Durham NC.: Duke University Press.

Géring Zs. (2005): 3-6-12: avagy összefoglaló művek a diskurzuselemzés területéről. *Szociológiai Szemle*, 2005. 2. szám: 130–142. o.

Hajer, M. (2004): Diskurzuselemzés és a szakpolitikák vizsgálata (Ford. Szegedi G.). *Politikatudományi Szemle*, 2004. 4. szám: 161–167. o.

Hideg, É. (2005): Paradigma a tudományelméletben és a társadalomtudományi kutatásban. Budapesti Corvinus Egyetem, Jövőkutatás Tanszék, Jövőelméletek 14. Elérhető: www.unipub.lib.uni-corvinus.hu/400/1/jovelm14.pdf Letöltve: 2020. szeptember 3.

Hobbes, T. (2001): *Leviathán*. (Ford. Vámosi P.) Kolozsvár: Polis Könyvkiadó.

Koselleck, R. (2003): Nézőpont függőség és időbeliség. (Ford. Hidas Z.) In: Koselleck, R. *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz Kiadó: 201-237. o.

Kuhn, T. (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Lánczi A. (2009): Sors-hagyaték részletek. In: G. Fodor G. – Lánczi A. *A dolgok természete*. Budapest: Századvég Kiadó.

Lánczi A. (2019): *Antikok és modernek vitája, Késői észrevételek Pascalhoz. Máriabesnyő: Attraktor*.

Mills, S. (1997): *Discourse*. London and New York: Routledge.

Mottier, V. (2004): Diskurzuselemzés és az identitás/különbözőség politikája (Ford. Szegedi G.). *Politikatudományi Szemle*, 2004. 4. szám: 155–159. o.

Platón (2008): *Az Állam*. (Ford. Jánossy I.) Budapest: Carthophilus Kiadó: 327a-621d.

Popper, K. (1997): *A tudományos kutatás logikája*. Budapest: Európa.

Roe, E. (1994): *Narrative Policy Analysis: Theory and Practice*. Durham N.C.: Duke University Press.

- Shapiro, M. J. (1985–86): Metaphor in the Philosophy of the Social Science. *Cultur & Critique*: 191–214. o.
- Stone, D. (1997): *Policy Paradox: The Art of the Political Decision Making*. New York: W. W. Norton Press.
- Strauss, L. (1999): *Természetjog és történelem*. (Ford. Láncki A.) Pallas Stúdió – Attraktor.
- Szabó M. (2003): Diskurzuselemzés és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle*, 2003. 3. szám: 41–58. o.
- Szabó M. (2004a): Szimpozion a politikai diskurzuselemzés-ről. *Politikatudományi Szemle*, 2004. 4. sz.: 135–137. o.
- Szabó M. (2004b): Diskurzuselemzés és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle*, 2004. 4. szám: 139–141. o.
- Szabó M. (2010): Intézmény és diskurzus a politikában. *Századvég*, 57. szám, 2010. 3. szám: 3–34. o
- Szabó M. (2016): *Diszkurzív politikatudomány, Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tóth T. (2010): Miért nem állnak szóba egymással a diskurzusok? Elérhetőség: http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/totht_miert_nem_allnak_szoba_egymassal.htm Letöltve: 2013. március 28.
- Virág A. (2014): Diskurzuselemzés a politika- és vezetéstudományban. *Vezetéstudomány*, XLV. évfolyam 3. szám, 30-38. o.
- Weber, M. (1970): A tudomány mint hivatás. (Ford. Józsa P.) In: Weber, M.: *Állam, politika, tudomány. Tanulmányok*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó: 126-156. o.
- White, H. (1997): A történelmi értelmezés politikája: szaktudománnyá válás és a fenség kiszorítása. (Ford. John É.) In: White, H.: *A történelem terhe*. Budapest: Osiris Kiadó: 205-250. o.